

¹Гриб Н.И., Чуйко В.К. Полтавская сельскохозяйственная опытная станция им. Н.И.Вавилова. – К.: Либідь, 1991. – С.4.

²Овсянников Б.А. Свод работ по 1911 год включительно четырех опытных полей Полтавской губернии: Золотоношского, Андреевского, Роменского и Прилукского /Под ред. С.Ф.Третьякова. – Полтава, 1914. – С.11.

³Пшеничный Н.И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до

Великой Октябрьской социалистической революции: /Автореф. дис... докт. с.-х. наук. – К., 1964. – С.3 – 4.

⁴Там само. – С.3 – 4.

⁵Гриб Н.И., Чуйко В.К. Полтавская сельскохозяйственная опытная станция им. Н.И. Вавилова. – С.4.

⁶Кириченко И. Отчет Андреевского Опытного Поля Кобелякского Уездного Земства за 1909 год. – Кобеляки, 1910. – С.3.

Олеся ОСТАПЕНКО

Київ

НАУКОВА СПАДЩИНА ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО: ВИВЧЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ

Сьогодні з імені Павла Чубинського – автора нашого національного гімну “Ще не вмерла Україна” зняті усі заборони, накладені ще царськими, а пізніше й радянськими, цензорами. Однак, на превеликий жаль, він залишається маловідомим широкому загалові.

Досі немає фундаментального дослідження усієї його багатющої творчої спадщини, з’являються зазвичай лише окремі розрізнені “ювілейні” публікації у часописах. Досі не втілена ідея здійснення фольклорно-етнографічного дослідження місць, пов’язаних з діяльністю П.Чубинського. Мріється й про відбудову меморіальних пам’яток, створення музею видатного етнографа.

160 років від дня народження талановитого етнографа і фольклориста, юриста, соціолога й поета Павла Платоновича Чубинського виповнилося 27 січня 1999 року. Відміряно було йому долею коротке життя – лише 45 років, але, як зазначав його видатний сучасник і однодумець у подвижницькій праці Федір Вовк, “заслуги його такі значимі, що їх вистачило б на кількох професійних вчених”¹.

Тотальний наступ імперської політики повальної русифікації, асиміляції усіх націй – це умови, в яких довелося жити й працювати П.Чубинському. Проте, незважаючи на придушення українського слова, української культури у середовищі української інтелігенції пробуджується інтерес до своєї минувшини.

Ще в юності П.Чубинський знайомиться з демократичними ідеями Т.Шевченка, П.Куліша, М.Костомарова та інших членів Кирило-Мефодіївського Братства. Після закінчення Переяславського повітового училища та

Другої Київської гімназії їде до Петербургу, де навчається на юридичному факультеті Петербурзького університету. Тут він починає займатися вивченням життя й побуту українців, бере участь у діяльності Петербурзької української громади, відвідуючи їхні щотижневі зібрання. До цього періоду належать і перші публікації Павла Платоновича, які з’являються на сторінках “Основы”, “Киевских губернских ведомостей” і “Черниговского листка”.

Павло Чубинський бере участь у мітингу протесту щодо розправи над учасниками варшавських маніфестацій. За це його виключають з університету. Повернувшись в Україну, живе у свого товариша в Чернігівській губернії і працює над дисертацією на тему “Очерк народных юридических обычаев и понятий Малороссии”, яку блискуче захищає в Петербурзі й здобуває ступінь кандидата правознавства, а через кілька років отримує за неї срібну медаль Російського Географічного Товариства. Він продовжує своє дослідження в галузі фольклору та етнографії, звичаєвого права й публікує їхні результати в “Основы”. Рецензує також виставу “Наталка Полтавка”, поставлену О.Марковичем і Марком Вовчком в Немирівській гімназії 1857 року².

У 1871 році виходить його поетична збірка “Сопілка” під псевдонімом Павлусь³. У поезії переважають фольклорні мотиви, що робить її близькою до народно-пісенної творчості.

Час від часу П.Чубинський здійснює мандрівки по Переяславщині, де збирає народознавчі матеріали. Тут він безпосередньо спілкується із селянами на теми, які їх найбільше цікавлять, надає їм юридичні

консультації. У липні 1862 року Павло Платонович відвідує могилу Тараса Шевченка й виголошує там “підбурливу” промову. А восени 1862 року пише вірш “Ще не вмерла Україна”, яку було покладено на ноти композитором Вербицьким.

Все це, та ще й донос сусіда Чубинських поміщика Ф.Трепова, стає на думку петербурзької слідчої комісії, достатньою підставою для арешту й заслання П.Чубинського до Архангельської губернії. Друзі попереджували його про арешт і радили емігрувати, але Павло Платонович рішуче відмовився. Він сказав, що не хоче ховатися, а з іншого боку – не відчуває за собою ніякого злочину, тому сподівається, що із заслання через якийсь час вдасться звільнитися, еміграція ж, за всіма ймовірностями, буде вічною⁴.

Архангельський період життя П.Чубинського тривав довгих сім років (1862 – 1869). На початку свого перебування там він певний час проживав у місті Шенкурську – на півдорозі між Архангельськом і Вологдою. Після зустрічі з губернатором М.Арандаренком, який переконався в чесності, порядності й професіоналізмі Павла Платоновича, його було призначено слідчим суду міста Пінєга.

У цьому місті П.Чубинський знайомиться з представниками нової генерації – молодими чиновниками акцизного відомства, які вирізнялися чесністю й порядністю. Там він також близько сходиться з людьми, які так само були на засланні в Архангельській губернії – колишнім вчителем Полтавської гімназії, а в майбутньому відомим соціологом О.Строніним, студентом Санкт-Петербурзького університету О.Симановським та іншими.

Влітку 1863 року в Північний край прибув новий губернатор М.Гартинг. Результатом їхнього знайомства став перехід П.Чубинського в Архангельськ на посаду секретаря статистичного комітету, а наступного року він був призначений чиновником з особливих доручень при губернаторі. Згодом Павло Платонович очолює будинки для сиріт і бездомних, редагує місцеву газету “Архангельские губернские ведомости”.

На початку 1866 року П.Чубинський звернувся до міністра внутрішніх справ з проханням про дозвіл повернутися на батьківщину і звільнення від поліційного нагляду. Дозвіл про переїзд на південь Росії він отримав, але без зняття нагляду. Не бажаючи перебувати в таких умовах, П.Чубинський залишається в Архангельську, де продовжує свою

працю в статистичному комітеті, розробляє та публікує програми для збирання статистичних даних, складає програми з фольклористики, етнографії, промислів та ремесел, звичасвого права тощо. Багато уваги приділяє також вивченню архівних джерел з історичного та економічного минулого краю, займається науковою систематизацією статистичних даних, детальним дослідженням та описом Архангельської губернії.

Тут Павло Платонович згуртовує навколо себе обдаровану молодь – чиновників, інтелігентів-засланців, які допомагають йому в роботі по збиранню етнографічних даних та їхній систематизації. До цього були залучені ним також волосні писарі, сільські священики, кореспонденти з повітів. Він справляв на людей, що стикалися з ним чарівне враження, наслідком чого здебільшого бувало те, що люди із задатками доброї волі і чесною праці співпрацювали з ним охоче⁵.

У 1865 році П.Чубинський став одним із організаторів вшанування пам’яті М.Ломоносова, у зв’язку зі століттям з дня смерті вченого. Ним було ініційоване й відкриття на батьківщині вченого сільської школи, будівництво якої було здійснено на народні кошти.

Не зважаючи на свою зайнятість, Павло Платонович став завідувачем міської публічної бібліотеки Архангельська і з властивою йому енергією взявся за доведення до ладу бібліотечного фонду. Це викликало невдоволення певної категорії чиновників, які побачили небезпеку в тому, що “малограмотні люди” не будуть усунуті від користування шкідливими для них творами⁶.

Діяльність П.Чубинського не обмежувалася тільки виконанням покладених на нього обов’язків. Він займався розробкою проектів поліпшення економічного стану губернії – висловлював думку про необхідність побудови суднохідних каналів, а також каналу, який би міг з’єднати Біле море з Балтикою. Його пропозиція побудувати залізницю, яка б з’єднала Північну Двіну з В’яткою була виконана через тридцять років.

Робота П.Чубинського в статистичному комітеті була помічена Імператорським Вільним економічним та Російським Географічним Товариствами (РГТ). Йому було доручено дослідити стан хлібного і лляного виробництва і торгівлі в Північному краї. Для виконання цього доручення вчений об’їздив Архангельську, Вологодську, В’ятську і,

можливо, Пермську губернію. Не зважаючи на стислий термін (лише п'ять місяців) П.Чубинський з успіхом виконав доручення. Його звіт "О состоянии хлебной торговли в северном регионе" вийшов друком 1868 року на трьохсот сторінках. Звіт справив настільки сильне враження на членів РГТ, що його автора побажали бачити в Петербурзі.

За клопотанням керівництва РГТ П.Чубинський виїхав до Петербургу, де доповів про реалії російської півночі. А взимку 1869 року за сприяння віце-президента Товариства графа Літке та П.Семенова-Тянь-Шанського з нього був знятий поліційний нагляд і дано дозвіл на "повсеместное жительство" на території усієї Російської імперії.

Перу етнографа, окрім того, належить ще низка праць, написаних про Архангельську губернію: "Солеварение в Архангельской губернии" (1866), "Северо-Екатерининский путь" (1867), "Вятско-Двинская железная дорога" (1868).

Згадуючи роки заслання П.Чубинський писав, що він невтомно працював на Півночі і довів свою любов до російського народу.

Повернувшись у 1869 році в Україну Павло Платонович розгорнув активну діяльність по організації експедиції в Західно-Руський край, яка була запланована РГТ ще кількома роками раніше, але так і не відбулася через повстання в Польщі та відсутність керівника. П.Чубинський запропонував Товариству розширити географію та предмет вивчення експедиції – зосередити увагу не лише на дослідженні складу населення та різноманітних статистичних даних, але й етнографічних та фольклорних матеріалів. До раніше задуманого дослідження Південно-Західного краю були приєднані південні райони Гродненської й Мінської губерній, західні Люблінської й Сідлецької та північно-східна частина Бессарабії⁷.

Свою першу подорож П.Чубинський разом з помічником здійснює 1869 року через Київський і Черкаський повіти в міста і села Подніпров'я, далі по долині р. Рось на Житомирщину. Було охоплено кілька районів Поділля, після чого вони попрямували на Бессарабію, звідки через південь Поділля обстежили західноволинські райони, заглибилися в українські поселення Холмщини, а звідти через південні білоруські райони, українське Полісся й повернулись до Києва.

Взимку 1869 – 1870 рр. П.Чубинський з молодим хлопцем І.Чередниченком продовжують обстеження Київської, Мінської,

Гродненської, Волинської губерній.

Улітку 1870 року вони вирушають у третю мандрівку, залучивши до експедиції В.Кравцова. Маршрут пролягає через села Переяславського і Золотоніського повітів Полтавської губернії; Черкаський, Чигиринський, Звенигородський і Уманський повіти Київської губернії; Гайсинський, Ольгопільський, Балтський, Ямпільський, Могилівський, Летичівський, Літинський, Вінницький і Брацлавський повіти на Поділлі, а завершили експедицію в Липовецькому, Сквирському, Васильківському повітах Київської губернії.

Для залучення до роботи в експедиції якомога більшого числа учасників П.Чубинський сповіщав про свої поїздки в газетах, розсилав програми зі збору етнографічних, фольклорних, статистичних даних. Тому вчений знаходив велику допомогу на місцях. "Маса зібраного матеріалу, а також повідомленого мені, – величезна, завдяки співчуттю, зустрінутому експедицією в краї"⁸, – писав сам учений у передмові до свого майбутнього видання результатів експедиції. Крім того, до роботи були залучені такі видатні діячі як О.Кістяківський, М.Лисенко, В.Антонович, І.Новицький, М.Петров, О.Потебня, М.Костомаров, В.Симиренко.

Під час експедиції було записано майже чотири тисячі обрядових пісень, понад триста казок, легенд і переказів, двадцять весільних обрядів, більш як у шістдесяті місцях зроблено записи говірок, із книг волосних судів вибрано тисячі ухвал. Майже скрізь нотувалися відомості про рівень урожаю, характер занять населення, тютюнництво, виноробство, шовківництво тощо.

П.Чубинський плекав мрію про створення наукової структури, щоб можна було відкрито займатись народознавчою діяльністю, видавати наукові праці, згуртувати розпорошені сили навколо відбудови української культури, літератури, етнографії, фольклористики тощо. Сповнений надій П.Чубинський написав листа до М.Максимовича, датованого 25 січня 1872 року: "Я буду клопотатися про створення Південного відділу Російського Географічного Товариства. Ця установа необхідна, вона була б рушієм вивчення краю і народу... Якщо я наважусь узяти на себе ініціативу у цій справі, то тільки тому, що вірю у свою енергію"⁹.

З ініціативи вченого і за сприяння київського генерал-губернатора О.Дондукова-Корсакова, меценатів та впливових вчених ця

давня мрія української інтелігенції була втілена у життя. П.Чубинський після розробки “Положення про Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства” звернувся до керівництва товариства з проханням про відкриття його відділу у Києві. 10 листопада 1872 року положення київського відділу Товариства було затверджено, почалася робота над його реалізацією.

Офіційне відкриття відділу відбулося 13 лютого 1873 року у приміщенні колишнього Державного банку. Головував київський генерал-губернатор князь О.Дондуков-Корсаков, головою відділу було обрано Г.Галагана, заступником голови – В.Борисова, керуючим справами – П.Чубинського. Із доповіддю про основні напрями діяльності відділу виступив П.Чубинський.

Членами Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства стала більшість провідних діячів 70-х років XIX століття (Ф.Вовк, М.Лисенко, О.Русов, В.Антонович, П.Житецький, М.Драгоманов, О.Кістяківський тощо). Засідання відділу відбувалися один раз на півтора-два місяці в будинку його голови Г.Галагана, який, за словами Ф.Вовка, цілком підходив до тої ролі, в якій опинився, був чудовим головою Відділу, дуже щиро співчував його завданням і... захоплювався ними¹⁰.

У цей період Павло Платонович перебував у Городищі й займається адміністративними справами цукрових заводів Яхненків і Симиренка. З його ініціативи було вирішено видавати “Ежегодник по свекло-сахарной промышленности”⁷.

Коло зацікавлень членів відділу було надзвичайно широким. Про це свідчать дослідження з різноманітних галузей: окрім статистики й етнографії – це археологія, історія, географія України, всесвітня історія, економіка, метеорологія, музика, антропологія, архітектура, право, філологія, медицина, математика тощо.

Були сформовані комісії для роботи з різних напрямів. Найбільш продуктивно працювала етнографічно-статистична Комісія. Комісією були вдосконалені програми до експедиції П.Чубинського. Надалі ці програми були надруковані і розіслані у різні установи та приватним особам по містах і селах української етнічної території.

Саме завдяки ініціативам П.Чубинського було створено наукову бібліотеку відділу та історико-краєзнавчого музею. Уже через три місяці – у травні 1873 року Київським відділом РГТ у будинку Г.Галагана зібрано 1000 книг і

брошур з етнографії, статистики, археології, історії і 3000 цінних музейних експонатів – одягу, прикрас, іграшок, сільськогосподарських знарядь, колекції монет, мінералів тощо¹¹.

Київський відділ РГТ виробив собі можливість наукових публікацій – як окремими виданнями, так і в заснованому періодичному виданні “Записки Південно-Західного відділу імператорського Російського Географічного Товариства”. Перший випуск “Записок” охоплював своїм змістом широкий спектр питань з різних галузей науки. До першого тому увійшли кращі матеріали за 1873 рік (О.Клоссовського з кліматології Києва¹², Ф.Вовка – про сільські ярмарки і кустарну промисловість¹³, М.Лисенка – “Характеристика музичних особливостей малоросійських дум і пісень, які виконує кобзар Остап Вересай”¹⁴, В.Антоновича – про промисловість Південно-західного краю в минулому столітті¹⁵, П.Чубинського – про село Сокиринці¹⁶). Том також містить чимало статей з економічної тематики. Знаходимо тут дані й про промисловість України в її історичному аспекті (XVII ст.), торгівельні відносини з сусідніми державами й умови, в яких вони відбувалися; торгівельний обмін на ярмарках, програми вивчення кустарної промисловості.

У другому томі вміщені два реферати про результати Київського перепису, розвідку М.Драгоманова про варіанти південноруських пісень і їхню подібність з іноземними¹⁷, стаття Г.Купчанка, що подавала історично-географічні відомості про Буковину та його ж збірка народних пісень з Буковини¹⁸.

Був опублікований також “Календар Південно-Західного краю 1873 рік”, укладений П.Чубинським та Борисовим. Вперше видані українські думи і пісні з репертуару кобзаря Остапа Вересая. Побачили світ “Отчеты о деятельности Юго-Западного отдела РГО” (1873, 1874), “Программа для собирания этнографических и статистических данных”, укладена П.Чубинським і О.Русовим.

Одним із нових масштабних задумів П.Чубинського став одноденний перепис населення Києва навесні 1873 року. Він був проведений враховуючи досвід подібного перепису у Петербурзі, проте з урахуванням місцевих особливостей. Результати його виявили київське населення “майже на 50% більшим, ніж рахувалось офіційно”. Цікаво, що майже половина киян визнали рідною мовою українську¹⁹.

У цей час триває робота з підготовки до

видання матеріалів експедиції, здійсненої П.Чубинським 1869 – 1870 рр. Велику допомогу в цьому надали П.Гільтебрандт та М.Костомаров.

З 1872 до 1879 років було видано 7 томів у 9 книгах під загальною назвою “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.Чубинским”.

Перший том “Трудов” виданий у двох випусках. У першому випуску (1872) зібрані матеріали з народних вірувань, прислів'я, загадки і тексти, пов'язані з уявленнями народу про явища природи, знання народу про себе, про людей, житло, рослинний і тваринний світ, народну космогонію.

Книга відкривається загальною вступною статтею “От комиссии по снаряжению этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” та “Общим предисловием к материалам и исследованиям, собранным П.П.Чубинским”. Авторство обох статей належить Павлу Чубинський.

Другому випуску передують його вступні зауваження, а розділ “Чаклунство” супроводжує ґрунтовне дослідження В.Антоновича. Випуск побудований на прислів'ях, приказках, загадках та неопублікованих витягах із судових документів.

Другий том (1878) – “Українські народні казки” – увібрав 148 фантастичних і 145 побутових казок-записів, до того часу невідомих у літературі.

Третій том (1872) присвячений описам календарних народних звичаїв та обрядів. Цей том містить багатий фольклорний матеріал – 587 зразків народної календарної пісенності.

У четвертому томі (1877) вміщені записи родинних обрядів та звичаїв (хрестини, весілля, похорон), а також коліскові, дитячі пісні та ігри, прикмети, засоби традиційного лікування дітей та вагітних жінок. Проте найповніше тут представлені матеріали про народне весілля. П.Чубинський зробив двадцять описів весільного обряду. Це найповніше на той час зібрання весільних обрядових пісень – 1943 тексти.

У п'ятому томі (1874) зібрані українські народні пісні, згруповані в 4 розділи: пісні про кохання, сімейні, побутові та жартівливі. Тут міститься 1884 словесних текстів. У систематизації цього тому взяв активну участь М.Костомаров.

Шостий том (1879) присвячений звичаєвому

праву українців. Власне саме П.Чубинський вперше дослідив цю галузь народознавства. У підготовці шостого тому значну допомогу надав О.Кістяківський, який вивчав матеріали волосних судів.

Сьомий том має два випуски. У першому випуску (1872) зроблена спроба охарактеризувати інші національності, що проживали на теренах України – поляків, євреїв, німців, чехів, греків, циган, росіян тощо; подано деякі статистичні дані.

Другий випуск (1873) має назву “Малоруссы Юго-Западного края”. Тут подана характеристика антропологічного типу українців. Дослідник зробив спробу окреслити національний характер українців, описав деякі елементи національної культури українців (архітектура, житло, одяг, харчування тощо).

Видання капітальної семитомної праці стало подією всеросійського масштабу, яка отримала багато схвальних рецензій. За словами академіка Л.Берга, експедиція, очолювана П.Чубинським, в Південно-Західний край була найвидатнішим явищем в історії тодішньої етнографії. Академік О.Білецький відзначає, що видання фольклорних матеріалів, зібраних П.Чубинським, “було найвизначнішим фактом у галузі збирання пам'яток”. За словами І.Франка, видання результатів експедиції П.Чубинського – це “жива картина життя і побуту українського люду з його звичаями, світоглядом, з його радістю і безмірною тугою”²⁰.

“Труды” П.Чубинського, видані за останній час кількома об'ємними томами, становлять таку кількість дорогоцінних, буквально приголомшливих своїм багатством, різноманітністю та повнотою відомостей, що повне засвоєння їх і відтворення живого сучасного образу українця можливі лише при наполегливому вивченні цієї багатї спадщини, заповіданої науці на вічні часи²¹.

На Міжнародному конгресі в Парижі П.Чубинському за матеріали експедиції було присуджено золоту медаль, а по завершенні видання в 1879 році присуджено Уварівську премію.

Тим часом над Південно-Західним відділом РГТ нависли хмари. За визнанням Федора Вовка: “Уже з кінця 1874 р. “Киевлянин” опублікував ряд статей, у яких намагався довести, що Південно-західний Відділ Російського Географічного Товариства був заснований у Києві з метою пропаганди україн-

ського сепаратизму, і одноденний перепис був влаштований лише для того, щоб показати, що ледь не пів-Києва вважають своєю рідною мовою малоруську... За цим пішли вже не літературні, а цілком “агентурні” доноси”²².

Після виходу у 1876 році Емського указу про цілковиту заборону українського слова діяльність Південно-Західного відділу РГТ стала неможливою. Його було остаточно закрито. Знищено тираж третього тому “Записок Юго-Западного отдела РГТ”, конфісковано матеріали до четвертого і п'ятого томів. Архів відділу, бібліотеку, музей було розпорошено.

У 1876 році П.Чубинський змушений був виїхати разом з родиною до Петербургу, де працював чиновником у Міністерстві шляхів сполучення. Там він перебував протягом двох років. У квітні 1879 року за клопотанням керівника Міністерства К.Посьєта Павло Платонович повертається в Україну.

В останні роки він тяжко хворіє. Катастрофічно не вистачає грошей на лікування і друзі надають допомогу. Родина Чубинських живе то в Борисполі, то на хуторі.

Смерть П.Чубинського настала 26 січня

1884 року. Похований він був у рідному Борисполі.

Різноманітні періодичні видання зарясніли некрологами – в “Киевской старине” опубліковано некролог О.Кістяківського, друкують некрологи й “Исторический вестник” та “Труды этнографического отдела Общества любителей естествознания”.

Через 30 років журнал “Украинская жизнь” публікує підбірку матеріалів пам'яті П.Чубинського. М.Сумцов зазначав у своїй статті: “Прошли роки..., а його капітальна праця жива і проявляє всі ознаки славного життя”²³. Ф.Вовк також дуже високо оцінив творчість П.Чубинського, якого вважав своїм учителем: “П.П.Чубинський, зі всіма його чеснотами й недоліками, був без сумніву, надзвичайно видатною особистістю, якій за інших обставин належала б значно видатніша історична роль. Але у нього ніби й не було усвідомлення своєї переваги над багатьма іншими, і при всьому своєму бурхливому темпераменті він був по суті надзвичайно скромним і невибагливим. Це ще одна симпатична риса для характеристики його високого суспільного значення, яке не забудеться Україною ніколи”²⁴.

¹Волков Ф. П.П.Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. Отд. оттиск. – 1914. – № 2. – С. 17.

²Основа. – 1962. – № 3.

³Сопілка: Сборник стихотворений на малороссийском языке Павлуся. – К., 1871.

⁴Киевская старина. – 1903. – С. 228-229.

⁵Киевская старина. – 1903. – С.234.

⁶Киевская старина. – 1884. – № 2. – С.344.

⁷Общее предисловие к материалам и исследованиям, собранным П.П.Чубинским // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край... Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – СПб., 1872. – Т.І. – С.ХІ (далі Труды...)

⁸Труды... – Вып.1 – СПб. – С.ХV.

⁹Лист П.Чубинського до М.Максимовича. Вступне слово П.Попова // Народна творчість та етнографія. – 1963, № 3.

¹⁰Волков Ф. П.П.Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. Отд. Оттиск. – 1914. – № 2. – С. 6.

¹¹“Современные известия”. – 1881, ч.53.

¹²Коссовский А.В. Некоторые данные для климатологии Киева // Записки Юго-Западного Отдела РГО. – Т.І. – 1874. – С.91.

¹³Волков Ф.К. О сельских ярмарках и кустарной промышленности // Записки Юго-Западного

Отдела РГО. – Т. І. – 1874. – С. 265.

¹⁴Лысенко Н.В. Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем // Записки Юго-Западного Отдела РГО. – Т. І. – 1874. – С. 339.

¹⁵Антонович В.Б. О промышленности Юго-западного края в XVII стол. // Записки Юго-Западного Отдела РГО. – Т. І. – 1874. – С. 179.

¹⁶Чубинский П.П. Несколько народных исторических преданий// Записки Юго-Западного Отдела РГО. – Т. І. – 1874. – С. 291.

¹⁷Драгоманов М.П. Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях. Песни о “Королевиче” // Записки Юго-Западного Отдела РГО. – Т. ІІ. – 1875. – С. 47.

¹⁸Купчанко Г.И. Некоторые историко-географические сведения о Буковине // Записки Юго-Западного Отдела РГО. – Т. ІІ. – 1875. – С. 289.

¹⁹Чубинский П.П. Обзор данных о населении г.Киева по одноденной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. // Записки Юго-Западного отдела РГО. Т.ІІ. – К.,1875.

²⁰Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Львів, 1903. – Кн. 5.

²¹Живописная Россия. – СПб., 1897. – Т. 5. – Ч. 1. – С. 4.

²²Волков Ф. П.П.Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – 1914. – № 1.

²³Сумцов Н. Памяти П.П.Чубинского. – М., 1914.– С.3.

²⁴Волков Ф. П.П.Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – 1914.– №1.